
ATHENA ATHANASIOU, *AGONISTIC MOURNING. POLITICAL DISSIDENCE AND THE WOMEN IN BLACK*, EDINBURGH UNIVERSITY PRESS, EDINBURGH, 2017.

Adriana Zaharijević

O aktivnostima Žena u crnom napisan je veliki broj radova na brojnim svetskim jezicima. Iako bi to u našoj sredini moglo izazvati čuđenje, pa čak i negodovanje, teško se može reći da bi ikoga smelo da iznenadi. Žene u crnom postale su simbol otpora ne samo razornoj ratnoj politici, nego i sveprisutnoj politici nacionalizma, isključivanja i opravdanja nasilja. Takođe, kao grupa čije je delovanje uvek bilo smešteno u srce javnosti, Žene u crnom su svojom dugogodišnjom vidljivošću i izloženošću postale simbol izrazite hrabrosti. Stoga su tekstovi koji su nastojali da razumeju i objasne mesto i uticaj civilnog društva u Srbiji devedesetih godina, i posebno oni koji su u svom središtu imali alternativne oblike otpora, tretirali Žene u crnom kao nezaobilaznu referencu. No, kao grupa koja je nadživela devedesete, ostavši dosledna svojoj feminističkoj, antimilitarističkoj borbi za mir i socijalnu pravdu, Žene u crnom ni kasnije nisu prestale da zanimaju istraživače i istraživačice širom sveta.

Među nepreglednim domaćim i inostranim smeštanjima pokreta Žena u crnom, knjiga Atene Atanasiju predstavlja, usudila bih se da tvrdim, najznačajniji doprinos do sada. Atanasiju, profesorka socijalne antropologije i teorije roda na atinskom Univerzitetu Panteion, svojom knjigom nudi teorijski najpregnantniji prikaz problema koje

pokreće delovanje ove grupe. Štaviše, ona ujedno predstavlja ozbiljno promišljanje o potencijalima koje poseduje mirovni, feministički aktivizam, i izrazito dragocen trag o istoriji jednog specifičnog aktivističkog pregnuća. Pisana na raskršću disciplina, jezikom koji istovremeno odaje prijateljsko uvažavanje proizišlo iz višegodišnjeg etnografskog rada na terenu, i snažnu teorijsku zapitanost, ova knjiga bez sumnje spada u najvažnije teorijske doprinose o alternativnim politikama koje su se razvijale u Srbiji poslednjih decenija.

Premda su glavni likovi ove knjige aktivistkinje i aktivisti, velika, heterogena zajednica okupljena oko Žena u crnom, dileme koje pokreću ovu knjigu temeljno nadilaze lokalni kontekst. Atena Atanasiju traži odgovore na pitanja koja kritički prekoračuju discipline: da li gubitak i žaljenje imaju politički značaj, i ako da, kakav i koliko potentan? Kakve afektivne veze i oblici intimnosti nastaju usled političkog nasilja i gubitka bližnjih, gubitka doma i poznatih afektivnih uporišta? Kako nastaje politički subjekt čija je moć delovanja kritička, ako se razvija iz otpora logici prinude, odbacivanja, isključivanja, ukoliko gradi na drugačijoj ekonomiji afektivnosti? Da li je takav subjekt suveren i može li se uopšte misliti nesuverena subjektivnost? Kako funkcionišu politike sećanja u

građenju dominantnih narativa, ali i onih narativa koji podrivaju dominaciju jednoobraznih, poželjnih obrazaca suverenog znanja? Kako sami oblici sećanja uvode agonizam u ono što mislimo da znamo, što mislimo da pripada korpusu opšteg znanja, odnosno „jedne istine“? Postoje li alternativni oblici pripadnosti – možemo li ne pripadati naciji ili državi, ili ne pripadati samo njima, i kome onda pripadamo? Najzad, šta čine tela u javnosti, okupljena tako da samim svojim izlaganjem remete javni narativ, cepaju tkanje poželjne javnosti i formiraju nešto što ima snagu da postane kontrajavnost – nešto što ne samo da dovodi u pitanje suverenost istine, nego i taj prostor koji definiše šta je dopušteno da se vidi i čuje, oseti i zna, usložnjava i dereguliše? Ako ta „kontrajavna tela“ žale gubitke koji su izbrisani iz javnosti, a sama ne govore, kakva se agonistička politika – a do nje je Ateni Atanasiju posebno stalo – time omogućava?

Knjiga je organizovana u četiri velike celine. Prva, „Žaliti drugačije“, bavi se motivom tugovanja, gubitka, žalosti, a mizanscen je za podroban opis globalnog pokreta Žena u crnom i njegove lokalne varijante. Drugo poglavlje, „Rodno određene intimnosti nacionalističke arhive“, obrađuje srpski kontekst u kojem se beogradska grupa, a potom i mreža Žena u crnom, razvijala, s posebnim naglaskom na politiku arhive i epistemičko nasilje njenog jednoobraznog formiranja i održanja. Treće poglavlje, „Spektralni prostori kontrasećanja“, usredsređuje se na javni aspekt delovanja Žena u crnom, to jest na stvaranje kritičkog sećanja koje ima moć da restrukturira prostor javnosti i njegove hegemonie istine. Najzad, ako se prethodna celina odnosila na „gde“ – na prostore u kojem se aktivizam odigrava, četvrta celina, „Politički jezici odgovorivosti i nemir tišine“, u svom središtu ima pitanje „kako“. Odnosno, ako je treća celina obrađivala „stajanje“, četvrta se fokusira na „ćutanje“, na tišinu – dva znaka prepoznavanja *delovanja* Žena u crnom (kontraintuitivno, takoreći, budući da i nepomično stajanje i odsustvo govora upućuju na pasivnost, odsustvo svakog delovanja).

Feministička, antimilitaristička grupa Žene u crnom nastala je u Jerusalimu početkom 1988. Po ugledu na nju u Beogradu 1991. godine nastaju Žene u crnom protiv rata. Grupa isprva okuplja feministkinje, levičare, prigovarače savesti i dezertere, izbeglice, te osobe koje se osećaju isključeno zbog svoje nacionalne pozadine ili seksualne orijentacije. Prepoznatljiv model delovanja grupe koji se s vremenom samo donekle menjao, podrazumeva stajanje na prometnom javnom mestu, u početku na platou ispred Studentskog kulturnog centra, a potom na Trgu republike, u crnini i tišini. Nepomičnost i tišina asociraju na tužnu i dostojanstvu procesiju, na korotu, žaljenje za dragima koje smo izgubili. Ono što govori jesu samo plakati koji upućuju na subjekt žaljenja – reč je o usmrćenima ili onima koje rat vodi u smrt. Međutim, mrtvi nisu samo „naši“, nisu samo oni za kojima *treba* da nosimo korotu, već su to svi oni koji su „u naše ime“ oterani smrt. Otuda je jedan od ključnih slogana grupe „Ne u naše ime!“, odnosno „Nelojalne ratu, patrijarhatu, državi, naciji i vojsci!“.

Iz ovog veoma svedenog prikaza moguće je naznačiti neke momente koji su posebno važni Ateni Atanasiju oko kojih će plesti vlastiti narativ o agonističkoj politici. *Agonističko žaljenje* propituje mogućnosti – izazove i opasnosti – žaljenja u javnosti, a lik Antigone (73) nadvija se nad ovim savremenim *polisom*; na sličan način je ključno i pitanje koji su životi ožaljivi i samim tim živi i življivi u određenom kulturnom i političkom kontekstu, pitanje koje oblikuje noviju filozofsku misao Džudit Butler. Ako su ovo dva noseća pitanja knjige, Atanasiju ih proširuje i usložnjava sledećim, nipošto konačnim nizom problema: kako graditi politiku solidarnosti posle rata i neobjašnjivog nasilja, a ne pribeci univerzalnom moralizmu ili humanitarističkom postvarenju žrtava; kako graditi zajednice koje se ne zasnivaju na principima bratstva, žrtve, etnonacionalističkih afiniteta i isključujućeg nacionalizma – „zajednice bez zajednice“ (85); kako performativni činovi – a stajanje, iako naizgled sasvim pasivno, predstavlja takav čin *par excellence* – koji se godinama odigravaju, donekle

ponavljaju i uz neznatne izmene prizivaju prošlost nazad u „naše“ vreme, remete njeno arhiviranje u nedvosmislenu, jednu i poželjnu hegemonu priču; kako žaljenje/pamćenje na drugačiji način (varijacija na fukoovsko *penser autrement*) u sebi sadrži i spektralni element prošlosti koja ne prestaje, ili ne prestaje da poput aveti opsega sadašnjost i budućnost, ali i kako se kroz to opsedanje promalja sasvim specifična nepreskriptivna etika odgovornosti (171); kako, uprkos opasnosti drugačijeg žaljenja – nekad sasvim fizičke opasnosti – izlaganje tela, popunjavanje najjavnijeg gradskog prostora telima koja deluju tuđa, koja se nazivaju stranima, otpadnutima (u oba smisla te reči), pruža mogućnost da se grad, javnost, otvori na drugačiji način; kako javno žaljenje postaje društveni, politizovani afekt; kako performativna tišina – ćutanje i stajanje – vodi ukidanju konvencionalnih podela između afektivnog i političkog, kako nastoji da u prvi plan istakne da postoje registri neizgovorivog, čime, najzad, dovodi u pitanje paradigmatički modalitet rasprisanog političkog agonizma (249).

Iz navednog se čini da Atanasiu koristi Žene u crnom kao prijemčiv materijal koji razrađuje i dodatno oblikuje političke i teorijske pretpostavke koje su u osnovi njenog istraživanja. No, taj se iskaz nipošto ne može uzeti kao samorazumljiv. Ponekad zbilja deluje kao da Žak Derida ili Džudit Batler – kroz, primera radi, pojam arhiva ili ožaljivosti – dominiraju ovim tekstom, te deluje kao da teorija organizuje narativ aktivizma, kao da se Žene u crnom samo pridodaju već postojećim teorijskim konceptima. Ponekad se pak može steći utisak da su neke od konkretnih odluka aktivistkinja vođene postojećim teorijskim promišljanjima, da je njihovo delovanje organizovano prema i u skladu s određenim teorijskim idejama ili načelima. No,

knjiga ponekad, možda i najčešće, nudi neočekivan pogled koji nas navodi da razumemo kako agonizam na ulici, o kojem nešto saznajemo, na primer, od Ljilje Radovanović, Miloša Uroševića ili Slavice Stojanović, prethodi, uslovljava i daje okvir i smisao rečima koje čitamo kod Hane Arent, Boni Honig ili Šantal Muf. Kada Atanasiu u uvodu kaže – „kako su politički subjekti ove studije pokazali, suverenost nije neranjiva nego je, namesto toga, tačka u kojoj se prelamaju polivalentne sile, izazovi i kritička otelovljenja“ (18) – ona time kao da naznačuje da tek kroz živ primer, kroz polivalentna otelovljenja same ranjivosti i suverenosti bez suverena, teorija ima život koji se izlaže, osvedočuje, otelovljuje, i stoga više nije sasvim jasno ko „govori prvi“, teorija ili praksa. Iako spada među najzujbudljivije feminističke i kvir teoretičarke današnjice, važno je upamtiti da Atanasiu dolazi i iz antropološke tradicije, što sa sobom nosi dodatnu dimenziju opreza i svesti o uvek problematičnom odnosu teorijske aparature i materijala koji joj se otvara za analizu.

Ponešto paradoksalno, ovo i jeste i nije knjiga o Ženama u crnom. Premda su akterke i akteri koji čine kičmu ove grupe prikazani svojim glasom, izdašno i kao najbolji tumači sopstvenih iskustava, ta iskustva zbilja dobijaju na posebnom značaju upravo stoga što ih je moguće ulančati, uvezati s borbom za življiv život koja ne pripada – nije ničiji posed, ničija baština – bilo kojoj pojedinačnoj grupi ljudi na bilo kom delu planete. Na neobičan način, Atena Atanasiu je uspela da, s jedne strane, sačuva ovdašnji karakter agonističke „nelojalnosti“, ali i da, s druge, izmesti ta iskustva i da ih predstavi kao samu sliku agonizma, prenosivu i prevodivu u raznim drugim zonama sveta u kojima postoji borba za mir i socijalnu pravdu.

